

Katarzyna JĘDRASZCZYK 

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

jedra@amu.edu.pl

PROCES UZGADNIANIA PAMIĘCI W KONTEKŚCIE „WOJNY POMNIKÓW” NA UKRAINIE W LATACH 2014-2022

ABSTRACT The Process of Memorial Reconciliation in the Context of the “War of Monuments” in Ukraine in 2014-2022

The years 2014-2022 witnessed dynamic changes in Ukraine’s social, political and symbolic landscape. In its conflict against Ukraine, the Russian Federation employed methods of hybrid warfare that extended into the realms of communication, ideology, and historical discourse. In response, Ukraine sought to emphasize the distinctiveness and divergence of its symbolic sphere. Decommunization efforts included renaming streets and systematic removal of monuments associated with the communist era. The full-scale war that commenced after February 24, 2022, added deeper meaning to this process. The removal of monuments now extends beyond those commemorating figures and events from the communist period (decommunization), and extends to the tsarist and post-1991 Russian periods (deimperialization and derussification). The current article examines the dynamics of the monument removal process and the government’s endeavors to organize and institutionalize spontaneous public action. Prior to February 2022, decommunization in Ukraine focused on the Ukrainian collective memory, but now the “war of monuments” is directed against Russia. The analysis draws upon Michael Rothberg’s concept of multidirectional memory.

Keywords: Ukraine, war of monuments, collective memory, decommunization, multidirectional memory

Słowa kluczowe: Ukraina, wojna pomników, kolektywna pamięć, dekomunizacja, pamięć wielokierunkowa

Koncepcja pamięci wielokierunkowej Michaela Rothberga, zastosowana w badaniach pamięci zbiorowej w kontekście tożsamości grupowej¹, tworzy z punktu widzenia badań ukraiноznawczych pole dla analiz nie tylko w zakresie rywalizacji narracji o Zagładzie, Hołodomorze, terrorze komunistycznym, deportacjach Tatarów itd., ale także w szerszym ujęciu. Ukraińskie doświadczenie rosyjskiego imperializmu, kolonializmu oraz walki z dwoma dwudziestowiecznymi totalitaryzmami (i co się z tym wiąże – prześladowaniami na tle religijnym, etnicznym, politycznym) daje potencjalnie duże możliwości współobecności różnych narracji i interakcji między różnymi pamięciami.

W przypadku modeli pamięci² (używając sformułowań Rothberga – kierunków pamięci wielokierunkowej) funkcjonujących na Ukrainie możemy zadać sobie pytania, które formułuje Rothberg, pisząc o pamięci rywalizującej i wielokierunkowej: Co się dzieje, kiedy różne historie podlegają konfrontacji w sferze publicznej? Czy upamiętnienie jednej historii usuwa z pola widzenia inne? Czy musi dochodzić do współzawodnictwa ofiar?³

Polityka historyczna władz ukraińskich i praktyki komemoratywne w latach 2014–2022, związane na przykład z rytualizacją nowych rocznic, budową kolejnych pomników i niszczeniem tych niechcianych wskazują, że zbiorowa pamięć i kultura pamięci Ukraińców podlegają dynamicznym przemianom. Michael Rothberg pisze, że *w modelu pamięci rywalizującej fundamentalną rolę odgrywa przestrzeń publiczna*⁴. To zjawisko obecne jest na Ukrainie. Wojna oznacza zmiany w przestrzeni publicznej i „walkę” o przestrzeń symboliczną. W przypadku Ukrainy prowadzi to w konsekwencji do wykluczenia popularnych i silnych jeszcze dekadę temu dwóch modeli pamięci – postkomunistycznego/proradzieckiego/nostalgicznego⁵ oraz imperialnego⁶. Eskalacja wojny po 24 lutego 2022 roku oznacza radykalizację nastrojów w ukraińskim społeczeństwie i przejście do konfrontacji z modelami pamięci, które podkreślały dziejową wspólnotę i bliskość interesów z Rosją / Związkiem Radzieckim / Federacją Rosyjską. Należy się spodziewać, że w trakcie trwania wojny i po jej zakończeniu te modele pamięci, choć zajmowały przed 2014 rokiem bardzo ważne miejsce, będą „wykluczone” z narracji jako

¹ M. Rothberg, *Pamięć wielokierunkowa. Pamiętanie Zagłady w epoce postkolonialnej*, przeł. K. Bojarska, Warszawa 2015.

² O modelach pamięci piszą m.in. W. Krywoszeja, H. Kasjanow. Szerzej: V. Krivośeà, *Modeli pam'ati i deržavna politika pam'ati*, [w:] Nacional'na ta istorična pam'at', 2011, t. 1, s. 26-37; G. Kaš'ánov, *Past Continuous: Istorična politika 1980-b-2000-b: Ukarīna ta susidi*, Kīiv 2018.

³ M. Rothberg, *Pamięć wielokierunkowa...*, s. 16.

⁴ *Tamże*, s. 19.

⁵ Wszystkie nazwy używane są w literaturze zamienne, zależnie od kontekstu, ale łączy je pozytywny stosunek do okresu radzieckiego jako czasu postępu, modernizacji, stabilizacji socjalnej i postulat dobrych relacji z Federacją Rosyjską.

⁶ Model charakterystyczny np. dla Odessy, gdzie silnie akcentowano dziedzictwo Rosji imperialnej i okres świetności miasta w okresie carskim. Ten model podlega weryfikacji. Niektóre pomniki zostały usunięte, np. pomnik Katarzyny II (ustawiony ponownie w 2007 r. i usunięty w grudniu 2022 r.), a inne, np. Djuka, czyli pomnik Duca de Richelieu, w latach 1803-1814 naczelnika Odessy i gubernatora Noworosji, wciąż stoi.

obce, bo są tożsame z wizją historii pisanej przez wroga. Świadczy o tym nie tylko radykalizacja nastrojów społecznych, ale też instytucjonalizacja procesu usuwania pomników i zmian w urbanonimii.

Stosunek do pomników uległ zmianie w okresie rodzenia się nowoczesnych narodów i nacjonalizmów, gdy zyskały one silniejsze znaczenie jako nośnik wartości, ideałów narodowych, emocji, tożsamości. Ich budowanie i burzenie przestało być sprawą obojętną czy prywatną. Pomniki stały się przejawem pamięci kolektywnej. Według Pierra Nory główny czynnik formowania się grupowej tożsamości to stworzenie i uświadomienie sobie przez jednostki znaczeń swoich miejsc pamięci. W kontakcie z nimi, najczęściej podczas wydarzeń o charakterze komemoratywnym, każda osoba może poczuć się częścią wspólnoty. Analizując zmianę w stosunku do pomnika jako miejsca pamięci, można zrozumieć transformację historycznej samoświadomości i kolektywnej tożsamości danej grupy⁷. Pomnik jako centralny znak może zwolnić z aktywnej i ciągłej komunikacyjnej pracy nad pamięcią. Jest on tekstem kultury, napisanym za pomocą restrykcyjnego kodu symboliki obrazowej, który nie pozostawia miejsca na zróżnicowany i bogaty przekaz. Zadaniem pomnika jest potwierdzenie tożsamości – poprzez nieskomplikowany przekaz, sugestywne i performatywne wyrażanie metatekstu o tym, by pamiętać⁸.

Państwa, w których obserwuje się konflikty pamięci zbiorowej⁹, posiadają dwa lub więcej modeli pamięci i zwykle borykają się z problemami w sferze symbolicznej¹⁰. Sytuację społeczno-polityczną Ukrainy przed 2014 rokiem cechuje instytucjonalna słabość państwa, walki frakcji politycznych prezentujących odmienne wizje geostrategii i rozwoju kraju (prozachodnie i prorosyjskie) czy legitymizowanie się władzy poprzez odwoływanie się do różnych modeli polityki pamięci, co spowodowało, że do momentu tzw. rewolucji godności obserwujemy w przestrzeni symbolicznej świadectwa wielu różnych narracji historycznej.

Radziecka przeszłość i związana z nią spuścizna kulturowa jest wspólnym doświadczeniem całej Ukrainy, jednak odmienna przeszłość różnych części kraju sprzed okresu komunizmu determinowała stosunek społeczeństwa do komunistycznych artefaktów. W oficjalnej polityce pamięci podkreślano wprawdzie negatywne elementy reżimu komunistycznego, takie jak represje polityczne, głód, wojnę, brak swobód obywatelskich, ale o ile w zachodnich regionach ten obraz korelował z pamięcią zbiorową, o tyle we wschodniej wręcz jej przeczył z powodu zakorzenionej pamięci o zwycięstwie w wojnie ojczyźnianej i gloryfikacji procesów komunistycznej modernizacji. Aktorzy lokalnej i centralnej sceny politycznej na użytek bieżących interesów odwoływali się, zależnie

⁷ Szerzej: P. Nora, *Vsemirnoe torżestvo pamâti*, perevod s fr. M. Sokol'skoj, „Neprikosnovennyj zapas” 2005, 2-3 (40-41), [online] <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>, 20 III 2023.

⁸ A. Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013, s. 197.

⁹ Pamięć zbiorowa – podzielane przez członków grupy społecznej wyobrażenie dotyczące jej przeszłości. Pełni funkcje więziotwórcze i tożsamościowe, legitymizacyjne i konfliktogenne. Definicja Joanny Wawrzyniak zamieszczona w: *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współł. J. Kalicka, Warszawa 2014, s. 346.

¹⁰ O różnych przykładach zob. T. Stryjek, *Ukraina przed końcem Historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014.

od okoliczności i opcji, do jednego z dwóch głównych modeli pamięci – narodowego/ukrainocentrycznego i proradzieckiego/prorosyjskiego/nostalgicznego¹¹, powodując spory wokół symbolicznych egzemplifikacji obu narracji. W niektórych okresach następstwem tego było wzmocnienie się konfliktów o dziedzictwo przeszłości.

Państwa o hybrydowym reżimie, jak Ukraina przed 2014 rokiem, są podatniejsze na populizm. Politycy często tylko słownie zmieniali symboliczną przestrzeń, rzadziej udawało się im zrealizować postulaty w praktyce, bo obawiali się skutków podziałów społecznych, zwłaszcza że grupy opowiadające się za przeciwnymi wizjami przeszłości były liczne i miały podobną wielkość oraz zbliżone wpływy polityczne¹². W takich właśnie społeczeństwach dochodzi do konfliktów pamięci, które przybierają postać „wojny pomników”¹³.

Wojna pomników to metaforyczne określanie wewnątrzspołecznej sytuacji konfliktu dwóch lub więcej modeli pamięci zbiorowej, usytuowanej w kontekście społeczno-politycznym, mentalnym i ideowo-naukowym. Dotyczy niszczenia, usuwania, przenoszenia czy też wytwarzania atmosfery sporu politycznego wokół pomników oraz podobnych materialnych nośników pamięci. Wojna pomników jest jedną z głównych i radykalniejszych form „wojny pamięci”, rozgrywa się w obrębie państwa, w którym obecne są różne interpretacje przeszłości, ale może się też przenieść na stosunki międzypaństwowe. Burzenie pomników zwykle rozpoczyna się spontanicznie i w pewnym momencie traci impet, a decyzje na temat zdewastowanych monumentów oraz kontynuacji procesu ich usuwania podejmuje władza polityczna. Dlatego można powiedzieć, że zarówno kwestie prawne związane z budową i legalizacją upamiętnień, jak i ich usuwaniem zależą w dużej mierze od polityków¹⁴.

Przed 2015 rokiem na Ukrainie obserwowaliśmy przede wszystkim wojnę pomników jako przejaw konfliktu wewnętrznego, związanego z polityką historyczną prezydentów – Wiktora Juszczenki i Wiktora Janukowycza – a także z walką pomiędzy dwoma modelami pamięci. Przejawem tego było burzenie pomników Lenina przez środowiska związane z organizacjami nacjonalistycznymi¹⁵ oraz w odwecie niszczenie pomników Bandery. Postaci Lenina i Bandery są symboliczne dla obu opozycyjnych modeli pamięci i to te upamiętnienia były najczęściej obiektem uwagi w wojnie pomników. Pomniki Bandery budowano na Ukrainie Zachodniej, zwłaszcza w obwodzie lwowskim, tranopolskim i iwano-frankowskim, już w latach 90. XX wieku, ale w okresie

¹¹ Patrz: przypis 2.

¹² B. Forest, J. Johnson, *Monumental Politics: Regime Type and Public Memory in Post-Communist States*, „Post-Soviet Affairs” 2011, vol 27, no. 3, s. 281-283, za: O. Gajdaj, *Kamânnij gist*, Kïiv 2018, s. 100.

¹³ Hasło „wojny pomników”, oprac. D. Wiedjeniejew, zob. *Nacional'nata istorična pamâť: Slovnik ključovih terminiv*, Kïiv 2013, s. 56-59.

¹⁴ P. Connerton, *Jak społeczeństwa pamiętają*, przeł. M. Napiórkowski, Warszawa 2012, s. 98.

¹⁵ Dotyczyło to już sporadycznie występujących na Ukrainie upamiętnień Stalina. Przykładem jest podłożenie ładunków wybuchowych przez przedstawicieli organizacji nacjonalistycznej Tyzub im. Bandery w ostatni dzień 2010 r. w Zaporozżu pod pomnikiem Stalina. Pomnik-popiersie stał na prywatnej działce Komunistycznej Partii Ukrainy, zob. [online] <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/02/7/22345/>, 23 III 2023. Ustawiono go pół roku wcześniej. Sprawcy otrzymali wyroki 2-3 lat w zawieszeniu. Komunistyczna Partia Ukrainy odbudowała popiersie i umieściła je w obudowie chroniącej przed dewastacją. Pomnik Stalina zbudowano też w Ługańsku w maju 2015 r.

prezydentury Wiktora Juszczenki (2005-2010), który szczególnie podkreślał w polityce historycznej konieczność wzmacniania narracji o OUN i UPA¹⁶, zaczęło ich przybywać. Nadal jednak wznoszono je tylko w trzech wymienianych obwodach; sporadyczne inicjatywy dotyczyły obwodu chmielnickiego i rówieńskiego. Obecnie na Ukrainie jest około 50 pomników Bandery. Do dewastacji pomników Bandery dochodziło zwłaszcza w latach prezydentury Janukowycza, np. w 2012 roku w Truskawcu czy w marcu 2013 roku w obwodzie iwano-frankowskim i lwowskim, gdzie dokonano zniszczeń na pomnikach i tablicach upamiętniających Bandere i Szuchwycza. Protestowano przeciwko nazwaniu ulic na cześć Bandery w Białej Cerkwi, Kijowie, Browarach, Humaniu, Chmielnickim¹⁷. Dziś postawy radykalnej niechęci wobec Bandery są rzadsze, ale w regionach środkowych, wschodnich i południowych nie stawia się pomników ku jego czci¹⁸. Jest to postać nadal przynależna innemu modelowi pamięci.

W styczniu 2021 roku usunięto prawdopodobnie ostatni pomnik Lenina. Znajdował się on w miejscowości Stare Trojany w obwodzie odeskim. Obecnie pomniki Lenina stoją już wyłącznie na terenach pozostających poza kontrolą państwa ukraińskiego, gdzie dekomunizacja nie została przeprowadzona. Przestrzeń jest tam intensywnie znakowana symboliką związaną z modelem proradzieckim/prorosyjskim/nostalgicznym. Za przykład może posłużyć remont pomnika Lenina na centralnym placu w Simferopolu na Krymie (marzec 2015). Pomniki Lenina są stawiane także w miejscach zajętych przez Rosję w 2022 roku, np. w Nowej Kachowce (obwód chersoński) oraz w Heniczesku (obwód chersoński).

Aneksja Krymu, a potem zajęcie części obwodu ługańskiego i donieckiego przez Rosję doprowadziło do radykalizacji postaw społecznych w stosunku do artefaktów związanych z dziedzictwem komunistycznym. Uchwalenie ustaw dekomunizacyjnych w 2015 roku zinstytucjonalizowało proces zmiany nazw ulic oraz usuwania pomników liderów komunistycznych, w tym zwłaszcza Lenina (tzw. leninopad)¹⁹.

Wojna totalna po 24 lutego 2022 roku nasiliła nastroje antyrosyjskie i w naturalny sposób spowodowała chęć odwetu na symbolicznej kojarzonej z agresorem, co w przestrzeni symbolicznej wiąże się z usuwaniem pomników, których wcześniej nie zburzono, wszelkich detali architektonicznych, emblematów, symboliki z elewacji, fasad, mostów, ogrodzeń itp. Proces dekomunizacji jest dla wielu Ukraińców niewystarczający.

¹⁶ W 2010 r. Stepan Bandera otrzymał od prezydenta Juszczenki pośmiertnie tytuł Bohatera Ukrainy, co wywołało duże kontrowersje nie tylko na Ukrainie, ale i w Polsce.

¹⁷ G. Kaš'nov, *Past Continuous: Istorična...*, s. 263-264.

¹⁸ Według sondażu grupy Rejting z października 2022 r. najważniejszą postacią w dziejach Ukrainy jest T. Szewczenko (64%), W. Zelenski (30%), Ł. Ukraina (20%), B. Chmielnicki (17%) i S. Bandera (13%). Zob. [online] https://ratinggroup.ua/research/ukraine/narodnyy_top_vydayuschiesya_ukraincy_vseh_vremen_8-9_oktyabrya_2022.html, 20 XII 2022. Według badań z 2014 r. pozytywny stosunek do Stepana Bandery miało 31% respondentów, a negatywny 48% (pozytywne nastawienie do S. Bandery wzrosło z 22 do 31% w ciągu dwóch lat). Zob. [online] https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_ssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html, 20 XII 2022.

¹⁹ O ustawach dekomunizacyjnych w kontekście zmian nazw ulic szerzej: K. Jędraszczyk, *Trzydzieści lat dekomunizacji na Ukrainie*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2021, R. 19, z. 2, s. 125-145.

Zjawisko to nazwano w mediach „3xD”²⁰, czyli dekomunizacją, derusyfikacją i deimperializacją, co oznacza walkę w przestrzeni publicznej nie tylko z wszelkimi symbolami dominacji systemu komunistycznego, ale i rosyjskiego imperializmu okresu carskiego oraz imperialnych dążeń Federacji Rosyjskiej po 1991 roku. Społeczne inicjatywy usuwania i dewastacji pomników dotyczyły także pisarzy, poetów i artystów rosyjskich. Wywołało to dyskusję nad tym, które pomniki należy usuwać. Już wiosną 2022 roku z inicjatywy Olesia Donija odbył się tzw. okrągły stół, którego celem było omówienie (w formule online) możliwych scenariuszy dla dekomunizacji, deimperializacji i derusyfikacji przestrzeni symbolicznej Ukrainy²¹. Konsultowano, czy usuwane mają być także pomniki pisarzy, poetów, artystów (dotyczy to zwłaszcza monumentów Puszkina, Gorkiego, Tołstoja, Bułhakowa) oraz innych bohaterów panteonu rosyjskiego (Suworow, Piotr I, Katarzyna II, Szczors). Argumentem na rzecz radykalnych rozwiązań była odpowiedź na pytanie o rolę transmisji rosyjskiej kultury nie jako *soft power*, ale *hard power*. Jest ona fundamentem koncepcji ruskiego miru i rosyjskiej wojny hybrydowej. Łagodniejsze argumenty miało środowisko kulturoznawców, wskazujące, że każdy artefakt może w przyszłości okazać się cenny, o czym świadczą procesy nostalgizacji i poszukiwania w Europie eksponatów ilustrujących okres komunistyczny w sztuce. Podkreślano, że o konieczności likwidacji pomnika decydować powinna lokalna społeczność i jej władze. Należało jednak rozwiązać spór o to, co robić z pomnikami, które spełniają wymogi ustawy dekomunizacyjnej²², ale jednocześnie mają wartość artystyczną i figurują w rejestrach zabytków. Sytuacja statusu zabytków jest na Ukrainie skomplikowana i wynika także z trudności w przyjęciu jednej wykładni, określającej, jakie dziedzictwo należy chronić.

W 1992 roku na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów Ukrainy sporządzono *Państwowy rejestr majątku narodowo-kulturalnego*²³, ale ustawa regulująca prawne, ekonomiczne i społeczne kwestie związane z ochrony zabytków powstała w 2000 roku²⁴. Wobec funkcjonowania na Ukrainie różnych modeli kolektywnej pamięci nie udało się wypracować jednolitego podejścia do narracji historycznej, a w obawie przed napięciami społecznymi władza centralna do 2015 roku mało konsekwentnie angażowała się w dekomunizację przestrzeni publicznej. W 2001 roku, w czasie rządów Anatolija Kinacha, przeprowadzono przegląd rejestru pamiątek przeszłości o znaczeniu narodowym. Kolejny raz dokonano go w okresie rządów Julii Tymoszenko w 2009 roku. Do spisu weszło wówczas 891 obiektów. Rejestry pomników o znaczeniu lokalnym nie zawsze są publikowane. Spis z 2009 roku nie uwzględniał pomników Lenina, co sprawiło, że pozostały

²⁰ Warto prześledzić proces na podstawie fotografii archiwizujących te działania, zob. portal społecznościowy Facebook, [online] <https://www.facebook.com/DecommunizeUkraine>, 24 III 2023.

²¹ Derusyfikacją, dekomunizacją i dekolonizacją u publicznemu prostori, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=Mhj71wYXVxY&t=24s>, 23 XII 2022.

²² Zakon Ukraini, *Pro zasudžennâ komunističnogo ta nacional-socialističnogo (nacists'kogo) totalitarnih režimiv v Ukraïni ta zaboronu propagandi ibn oi simvoliki*.

²³ Kabinet Ministriv Ukraini, *Postanova vid 12 serpnâ 1992 r. N 466, Pro zatverdžennâ Položennâ pro Deržavnij reëstr nacional'nogo kul'turnogo nadbannâ*, [online] <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF6>, 24 III 2023.

²⁴ *Zakon Ukraini Pro oboronu kul'turnoi spadšini*, № 1805, vid 8 VI 2000.

one poza kontrolą i trudno było monitorować ich losy. W 2013 roku wprowadzono podział na pomniki narodowego i lokalnego znaczenia²⁵. Wpisu do pierwszego rejestru dokonywał Gabinet Rady Ministrów Ukrainy, do drugiego – minister kultury na wniosek miejscowych rad. Taki dualizm powodował, że za pomnik o znaczeniu lokalnym mogły być uznane upamiętnienia z różnych, konkurujących modeli pamięci, zależnie od aktywności miejscowych elit politycznych i intelektualnych. Ustawy dekomunizacyjne z 2015 nie uregulowały statusu pomników komunistycznych, które wcześniej wpisano do rejestru zabytków. Kontrowersje dotyczyły np. stołecznych pomników Watutina czy Szczorsa. Po 24 lutego 2022 roku problem się pogłębił, bo domagano się usunięcia coraz większej liczby upamiętnień, z których wiele podległo ochronie.

W grudniu 2022 roku rada ekspertów przy Ministerstwie Kultury i Polityki Informacyjnej Ukrainy wraz z Ukraińskim Instytutem Pamięci Narodowej wydała specjalne zalecenia dotyczące implementacji zapisów ustawy z 9 kwietnia 2015 roku *O potępieniu komunistycznych i nacjonalistycznych (nazistowskich) reżimów totalitarnych i zakazie propagowania ich symboliki*²⁶. W zaleceniach podkreśla się, jak ważne są decyzje lokalnych wspólnot w kwestii usuwania pomników. W przypadkach gdy pomniki nie są wpisane do rejestru zabytków, pełną decyzyjność mają lokalne instytucje, które nie muszą nawet pytać o zgodę instytucji związanych z dziedzictwem kulturalnym. W rekomendacjach wyraźnie wyróżnia się dwie kategorie pomników – pomniki konkretnych osób związanych z historią i kulturą imperium rosyjskiego i ZSRR oraz upamiętnienia związane z drugą wojną światową.

W pierwszej kategorii mamy do czynienia z pomnikiem osoby, która brała udział w propagandzie i realizacji imperialnej i sowieckiej polityki totalitarnej Rosji, mającej na celu ujarznienie Ukrainy, prześladowanie uczestników walk o niepodległość, realizację represji politycznych i innych zbrodni reżimów imperialnych i totalitarnych²⁷, a więc dalsze funkcjonowanie takiego pomnika jest niedopuszczalne²⁸. Gdyby jednak okazało się, że pomnik ma wartość historyczną i artystyczną, należy dążyć do umieszczenia go w przestrzeni muzealnej wraz z odpowiednimi materiałami opisującymi postać i pomnik. Jeśli zmiana miejsca ustawienia pomnika nie jest możliwa, to obie instytucje zalecają *zamknięcie tych obiektów tymczasowymi konstrukcjami do czasu rozwiązania problemu, aby uniknąć aktów wandalizmu*²⁹ lub opatrzenie pomnika odpowiednim kontekstem, instalacjami, które za pomocą środków artystycznych i tablic informacyjnych wyjaśnią problem. Dzięki temu zabiegowi, osiągniętemu – jak się zakłada – przy udziale środowisk artystycznych, możliwe będzie zreinterpretowanie i zredefiniowanie dotychczas

²⁵ *Prozavverdženná porádku obliku ob'ektiv kul'turnoi spadšini*: Nakaz Ministerstva kul'turi Ukraïni № 158, vid 11 III 2013.

²⁶ *Rekomendacii šodo pam'atnikiv i monumentiv, pov'ázanib iz rosijs'koũ ta radáns'koũ impers'koũ impers'koũ istoriétũ*, [online] <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/podolannya-naslidkiv-rusyfikaciyi-ta-totalitaryzmu-v-ukraini/rekomendaciyi-ekspertnoyi-rady-shchodo-okremyh-kategoriy-pamyatnykiv-i-monumentiv-povyazanyh-iz-rosiyskoyu-ta-radyanskoyu-imperskoyu-istoriyeyu>, 10 XII 2022.

²⁷ *Tamže*.

²⁸ *Tamže*.

²⁹ *Tamže*.

funkcjonujących pomników, rzeźb czy upamiętnień. Trzeba przyznać, że na kilka miesięcy, a nawet lat przed wydaniem rekomendacji wszystkie te praktyki były już stosowane, zwłaszcza gdy pomniki budziły kontrowersje i niejednoznaczne opinie co do możliwości ich usunięcia. Wiele pomników udało się zgromadzić w przestrzeni muzealnej w miejscowości Putiwlja w obwodzie sumskim³⁰. Inne prawdopodobnie uległy zniszczeniu lub są magazynowane w przestrzeniach niedostępnych dla mieszkańców miast. W warunkach wojny kontrola nad tym procesem jest iluzoryczna.

Już wcześniej praktykowano także „oswajanie pomników”, czyli oznaczanie ich symboliką ukraińską (flagi, szale w barwach narodowych Ukrainy), ale gdy z powodu wpisania pomnika do rejestru zabytków lub z powodu kontrowersji w społeczności lokalnej nie udawało się przez dłuższy czas pomnika usunąć ani uchronić przez dewastacją (pomalowaniem czy rozkruszaniem fragmentów), władze decydowały się na zasłonięcie pomnika obudową z płyt (np. pomnik Katarzyny II w Odessie, pomnik Szczorsa w Kijowie).

Dużo trudniejsze było trafne zredefiniowanie, opatrzenie artystycznym komentarzem czy przebudowanie pomnika. Jedną z udanych praktyk w tym zakresie było namalowanie na Łuku Przyjaźni Narodów w Kijowie szczeliny, która symbolizuje przerwanie, wyrwę w przyjaźni. Część zespołu pomnikowego została usunięta, a łuk zyskał nową nazwę – Łuk Rozszczępu Narodów, a potem Łuk Wolności Narodu Ukraińskiego. Artyści zamieszczają w internecie propozycje dalszych zmian w konstrukcji, np. dodanie w przyszłości pocisku raketowego, który uderzył w konstrukcję mostu kilkadziesiąt metrów od tego miejsca. Często są też praktyki nowej „interpretacji” pomnika poprzez umieszczanie na nim dodatkowej instalacji, np. przy pomniku związanym z wojną w Czerniowcach (1941-1945) umieszczono pralkę i inne sprzęty domowe oblane czerwoną farbą, co miało symbolizować akty kradzieży i bestialstwa żołnierzy rosyjskich³¹. Po 2014 roku praktykowano także bardziej pragmatyczne podejście do pomników, np. niektóre pomniki Lenina zostały przerobione na „niekomunistyczne postacie historyczne”. W Odessie pomnik Lenina przebudowano na pomnik Dartha Vadera – bohatera *Gwiezdnych wojen*. W miejscowości Zaliznyczne w obwodzie odeskim z pomnika Lenina zrobiono upamiętnienie kolonizatorów bułgarskich, którzy specjalizowali się w uprawie winorośli, a w Nowooleksijiwce w obwodzie zaporoskim wódz rewolucji stał się hetmanem kozackim Filipem Orłykiem, którego uważa się za twórcę pierwszej ukraińskiej konstytucji. Takie zmiany często okazywały się tańsze i efektowniejsze niż demontaż.

Drugi typ upamiętnień, które mają podlegać dekomunizacji i derusyfikacji, to pomniki związane z drugą wojną światową. Jedną z wiodących narracji rosyjskich jest oskarżenie o kwestionowanie przez państwo ukraińskie zwycięstwa ZSRR w tzw. wielkiej wojnie ojczyźnianej. Propaganda rosyjska umniejsza heroizm żołnierza ukraińskiego, monopolizuje rytuały zwycięstwa, wysuwa zarzuty o kolaborację z III Rzeszą, zarzuca „odrodzenie się faszystów” na Ukrainie. Odpowiednie przejście przez Ukrainę tego dyskursu, obalenie mitu wielkiej wojny ojczyźnianej, zmiana nazwy wojny i usunięcie

³⁰ Park Okresu Radzieckiego – Putiwlja obw. sumski, [online] <http://putivl-zapovidnyk.pp.ua/spadschi-na/muzej-park-radjanskogo-periodu.php>, 12 X 2022.

³¹ Uwieczniona na pomniku Katarzyny II w Odessie trzymała w ręku sznur wisielczy.

z pomników daty 1941 są w tym przypadku strategiczne dla sfery symbolicznej. W tej kwestii potrzebna jest szeroka edukacja, ale doraźnie należy – według rekomendacji – zmienić napisy i daty oraz podkreślić, że dane miejsce upamiętnia ofiary wojny, w tym osoby poległe podczas drugiej wojny światowej, a nie „żołnierza radzieckiego” czy „naród radziecki”³². Ukraińskie ustawy oraz konwencje międzynarodowe wskazują, że szczególna opieka należy się cmentarzom wojskowym, kwaterom wojskowym na cmentarzach wojennych i mogiłom zbiorowym. W rekomendacjach zwraca się uwagę na konieczność ochrony tych miejsc przed zbezczeszczeniem, ale i wskazuje się możliwości przededefiniowania ich w taki sposób, aby przestały służyć szerzeniu sowieckich i rosyjskich mitów. Kwestie związane z przeniesieniem czy ekshumacją szczątków uczestników lub ofiar drugiej wojny światowej będą rozstrzygane po zakończeniu działań wojennych.

Lata 2014-2022 to czas dynamicznych zmian w przestrzeni społecznej, politycznej i symbolicznej Ukrainy. Federacja Rosyjska w walce z Ukrainą jako dodatkowy oręż wykorzystywała metody walki na płaszczyźnie wojny hybrydowej – w sferze komunikacyjnej, ideologicznej i historycznej. Ukraina musiała podkreślić odrębność i odmienność swojej przestrzeni symbolicznej. Pełnowymiarowa wojna po 24 lutego 2022 roku nadała temu procesowi głębszego znaczenia. Pomniki, które usunięto, są związane nie tylko z postaciami i wydarzeniami z okresu komunistycznego (dekomunizacja), ale także z okresu carskiego i rosyjskiego (deimperializacja i derusyfikacja). Po tzw. rewolucji godności i spontanicznym leninopadzie podjęto próby uporządkowania społecznej akcji niszczenia pomników poprzez wprowadzenie ustaw dekomunizacyjnych i opisanie sposobów jej implementacji. Po 24 lutego 2022 roku obserwujemy inny rodzaj wojny pomników. Jest ona prowadzona już nie tylko z zamiarem uporządkowania własnej pamięci zbiorowej Ukraińców, ale przede wszystkim w wymiarze zewnętrznym, w celu moralnego odwetu na państwie-agresorze. Także tym razem, już po kilku miesiącach, proces deimperializacji/derusyfikacji przestrzeni publicznej podlega stopniowej instytucjonalizacji. Wkrótce oprócz czasowych rekomendacji na poziomie ministerstwa i Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej należy się spodziewać także rozwiązań ustawowych. Spontaniczne zmiany w przestrzeni publicznej są traktowane jako woła obywateli i państwo z pewnością podąży za tymi oczekiwaniami. Do lutego 2022 roku dekomunizacja na Ukrainie była pracą nad ukraińską pamięcią zbiorową, obecnie wojna pomników ma charakter zewnętrzny – wymierzony przeciwko Rosji. W obliczu pełnowymiarowej wojny proces ten jest już nieodwracalny.

Koncepcja Rothberga inspirowa do refleksji, jak w społeczeństwie wielokulturowym, mającym potencjał do realizacji praktyk pamięci wielokierunkowej (a nawet idącym w latach 1991-2014 w tym kierunku), w warunkach wojny ewoluuje kultura pamięci. Wojna pomników pokazuje radykalizację polityki historycznej, co zmierza do długotrwałego funkcjonowania pamięci rywalizacyjnej. Nasuwa się pytanie, czy doświadczenie działań wojennych, strat ludzkich i materialnych w latach 2014-2022 zostawi pole do realizacji konciliacyjnej koncepcji pamięci wielokierunkowej. Wojna pomników dowodzi, że przynajmniej w wypadku pamięci związanej z komunizmem i Rosją jest to

³² *Rekomendacii šodo pam'atnikiv i monumentiv...*

gra o sumie zerowej. Przeszkodą w realizacji wielokierunkowości postpamięciowej jest przekonanie, że historia narodu tytularnego jest osobna i wyjątkowa. Wojna pogłębia tendencje do rywalizacji i konfrontacji także na polu narracji postpamięciowych. Historyczne traumy mniejszości innych niż rosyjska, np. tatarskiej, polskiej i żydowskiej, będą obecne w narracji ukraińskiej w zakresie wątków, które współbrzmiały z modelem narodowym lub go wspierały.

[Stan na koniec 2022]

BIBLIOGRAFIA

- Assmann A., *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013.
- Connerton P., *Jak społeczeństwa pamiętają*, przeł. M. Napiórkowski, Warszawa 2012.
- Derusyfikaciâ, dekomunizaciâ ta dekolonizaciâ u publichnomu prostori [Дерусифікація, декомунізація та деколонізація у публічному просторі], [online] <https://www.youtube.com/watch?v=Mhj71wYXVxY&t=24s>.
- Forest B., Johson J., *Monumental Politics: Regime Type and Public Memory in Post-Communist States*, „Post-Soviet Affairs” 2011, vol. 27, no. 3.
- Gajdaj O., *Kamânnij gist’*, Kiïv 2018 [Гайдай О., *Кам’яний гість*, Київ 2018].
- Gricenko O., *Dekomunizaciâv Ukraïni âk deržavna politika i âk sociokul’turne âviše*, Kiïv 2019 [Гриценко О., *Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище*, Київ 2019].
- Jędraszczyk K., *Trzydzieści lat dekomunizacji na Ukrainie*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2021, R. 19, z. 2, s. 125-145, <https://doi.org/10.36874/RIESW.2021.2.7>.
- Kabinet Ministriv Ukraïni, Postanova vid 12 serpnâ 1992 r. N 466, *Pro zatverdžennâ Položen-nâ pro Deržavnij reêstr nacional’nogo kul’turnogo nadbannâ* [Кабінет Міністрів України, Постанова від 12 серпня 1992 р. N 466, *Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання*], [online] <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF6>.
- Kašânov G., *Past Continuous: Īstorična politika 1980-h-2000-h: Ukarîna ta susidi*, Kiïv 2018, [Касьянов Г., *Past Continuous: Історична політика 1980-х-2000-х: Україна та сусиди*, Київ 2018].
- Krivošeâ V., *Modeli pam’âti i deržavna politika pam’âti*, [w:] *Nacional’na ta istorična pam’ât’*, 2011, t. 1 [Кривошея В., *Моделі пам’яті і державна політика пам’яті*, [w:] *Національна та історична пам’ять*, 2011, t. 1].
- Modi memorandi. *Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współ. J. Kalicka, Warszawa 2014.
- Nacional’nata istorična pam’ât’*: *Slovník ključovih terminiv*, Kiïv 2013 [Національна та історична пам’ять: *Словник ключових термінів*, Київ 2013].
- Nora P. *Vsemirnoe toržestvo pam’âti*, perevod s fr. M. Sokol’skoj, „Neprikosnovennyj zapas” 2005, 2-3 (40-41) [Нора П., *Всемирное торжество памяти*, перевод с фр. М. Сокольской, „Неприкосновенный запас” 2005, 2-3 (40-41)].

- Pro uvičnennâ peremogi nad nacizmom u Drugij svitovijvijnî 1939-1945 rokiv* [Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років] [online] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>.
- Pro zasudžennâ komunističnogo ta nacional-socialističnogo (nacists'kogo) totalitarnih režimiv v Ukraïni ta zaboronu propagandi ihn'oi simvoliki* [Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки], [online] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.
- Pro zatverdžennâ porâdku obliku ob'ektiv kul'turnoi spadšini*: Nakaz Ministerstva kul'turi Ukraïni № 158, vid 11 III 2013 [Про затвердження порядку обліку об'єктів культурної спадщини: Наказ Міністерства культури України № 158 від 11 III 2013].
- Rekomendacii šodo pam'atnikov i monumentiv, pov'azanih iz rosijs'koïu ta radâns'koïu impers'koïu istoriëu* [Рекомендації щодо пам'ятників і монументів, пов'язаних із російською та радянською імперською історією], [online] <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/podolannya-naslidkiv-rusyfikaciyi-ta-totalitaryzmu-v-ukrayini/rekomendaciyi-ekspertnoyi-rady-shchodo-okremyh-kategoriy-pamyatnykiv-i-monumentiv-povyazanyh-iz-rosiyskoyu-ta-radyanskoyu-imperskoyu-istoriyeyu>.
- Rothberg M., *Pamięć wielokierunkowa. Pamiętanie Zagłady w epoce postkolonialnej*, przeł. K. Bojarska, Warszawa 2015.
- Stryjek T., *Ukraina przed końcem Historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014.
- Zakon Ukraïni, *Pro ohoronu kul'turnoi spadšini*, № 1805, vid 8 VI 2000 [Закон України, *Про охорону культурної спадщини*, № 1805, від 8 VI 2000].

Dr Katarzyna JĘDRASZCZYK – adiunkt w Instytucie Kultury Europejskiej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, p.o. kierownika Zakładu Badań nad Tożsamością Kulturową. Absolwentka Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu – kierunku międzynarodowe stosunki gospodarcze i polityczne (spec. wschodoznawstwo) oraz politologii (spec. dziennikarstwo). Doktor nauk humanistycznych w dziedzinie historii. Autorka monografii poświęconej współczesnym stosunkom ukraińsko-polskim (*Strategiczne partnerstwo ukraińsko-polskie. Polska w polityce niepodległej Ukrainy*, 2010) oraz konfliktowi dotyczącemu Cmentarza Orląt Lwowskich (*Cmentarz czy panteon? Spór wokół Cmentarza Orląt Lwowskich*, 2004). W swoich publikacjach opisywała współczesną recepcję wydarzeń na Wołyniu w 1943 roku, Cerkiew prawosławną (*Cerkiew prawosławną na Ukrainie wobec wyzwań politycznych, konfliktu rosyjsko-ukraińskiego oraz pytań o granice suwerenności*, „Przegląd Zachodni” 2018, 1), politykę historyczną Ukrainy, pamięć o Holocauście na Ukrainie (*Modele pamięci o Holocauście w kontekście marginalności i marginalizacji dyskursów pamięci*, „Politeja” 2021, nr 70). Członkini Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Memory Studies Association. Odbywała staże naukowe na uniwersytetach w Toronto, Tel Awiwie, Kijowie, Charkowie, Odessie i we Lwowie.